

Mirijam RAJNER

JEVREJSKA GROBLJA U BEOGRADU

ŽIVOT jevrejskih zajednica u dijaspori bio je vekovima određen postojanjem izdvojene četvrti grada, geta, sinagoga i jevrejskog groblja, tri celine koje su predstavljale međe života zajednice, podređenog manje ili više verskim pravilima.

U ovom radu, čija je tema vezana za jevrejska groblja na području Beograda od prvih zabeleženih naseljavanja Jevreja u ovaj grad do danas, pratićemo taj vid aktivnosti beogradske jevrejske zajednice. Jer mada su groblja povezana sa idejom smrti i nestajanja, posmatrana sa jednog istorijskog, pa i istorijsko-umetničkog gledišta, ona mogu pružiti dragocene podatke upravo o životu ljudi, o određenom razdoblju njihovog delovanja.

JEVREJSKA GROBLJA I NADGROBNI SPOMENICI U EVROPSKOJ DIJASPORI (XIII—XIX VEK)

U talmudsko vreme, groblje je predstavljalo izvor straha i predrasuda kao obitavališta zlih duhova i demona (IV—V vek), pa je to možda bio razlog da se smešta daleko od jevrejskog geta, najmanje pedeset lakata od najbliže nastanjene kuće.¹ Prema verskom zakonu, mrtva tela su smatrana za izvor ritualne nečistoće, što je još ubedljivije nametalo potrebu da se groblje udalji od naseljene sredine.² Zemljište namenjeno groblju je ograđivano, a običaj potiče verovatno od prvih postavljanja stražara koji su ga čuvali od pljačkaša grobova i životinja.³ Tako je kombinovanjem praktičnih potreba i verskih pravila došlo do osnivanja izdvojenog groblja jevrejske zajednice. O svetosti takvog mesta postoje različita mišljenja: dr Meir Idit tvrdi da groblja ne predstavljaju »sveto zemljište« u religijskom smislu,⁴ dok dr Ben Isakson ima suprotno gledište.⁵ U svakom slučaju, običaje vezane za groblja određuju brojna verska pravila i propisi jevrejskog zakona.

Na groblju je zabranjeno uživanje u jelu i piću, što je tumačeno kao nepoštovanje umrlih,⁶ zabranjeno je donošenje Tore i njeno čitanje kako umrli ne bi osećali

¹ *Encyclopaedia Judaica* (dalje: E. J.), t. 5, 271—276.

² *The Concise Jewish Encyclopaedia* (dalje: *The Concise*), ed. by Cecil Roth, N. Y. 1980, 112.

³ E. J., t. 5, 271—276.

⁴ *Isto*.

⁵ B. Isaacson, *Dictionary of the Jewish Religion*, N. Y. 1979, 40.

⁶ *Isto*.

krivicu zbog nemogućnosti da obavljaju to dobro delo (*micva*),⁷ a takođe je zabranjeno nositi *talit*⁸ i *tefilin*.⁹ Posebna pravila predviđena su za članove porodice Koena, potomke svešteničkog roda, kojima je zabranjen čak i ulazak na groblje jer bi to narušilo njihovu ritualnu čistoću. Dozvoljeno im je da prisustvuju jedino sahranama bliskih srodnika, koji su najčešće sahranjivani u zasebnom redu, u blizini grobljanskog zida.¹⁰ Navedene odredbe ilustruju samo jedan deo običaja vezanih za postojanje i funkcionisanje jevrejskog groblja.

U srednjem veku, groblja su bila smeštena na samom kraju geta ili izvan grada, na pustom zemljištu kupljenom od zemljoposjednika ili gradske uprave. Uz groblja se potom dograđuje i posebna zgrada (hebr. *tohorah*, *taharah*) u kojoj je vršeno pranje umrlog i čitanje molitve prilikom ukopa. Ograničen prostor groblja je često nametao neophodnost da se umrli sahranjuju jedni iznad drugih, uz pridržavanje pravila o razdaljini od šest pedlja između svakog sloja groba. Isti razmak je ostavljan i između dva susedna groba.

Tokom XX veka dolazi do osnivanja velikih gradskih groblja koja imaju odvojene parcele, prema različitim veroispovestima. Ukoliko je jevrejski deo groblja ustupljen jevrejskoj zajednici u stalni posed, on je prema rabinskim propisima morao biti ograđen i udaljen četiri lakta od ostalog dela groblja.

Unutar grobljanskog zida su takođe postojala određena pravila o rasporedu pojedinih grobova. Već smo pomenuli da su članovi porodice Koena sahranjivani u blizini zida. Odvojen ugao groblja bio je namenjen samoubicama, pokrštenim Jevrejima i članovima zajednice čija je prošlost smatrana za nedostojnu središnjih parcela. Nije bilo retko da se odvojeno sahranjuju muškarci i žene. Svakako da su ova stroga pravila primenjivana pretežno u zajednicama ortodoksnih Jevreja, dok su konzervativci i reformisti bili manje rigorozni kao i u drugim oblastima života jevrejske zajednice.

Posmatrano sa istorijsko-umetničke tačke gledišta, nadgrobni spomenik ima izuzetnu vrednost. Prema obliku spomenika, obliku hebrejskih slova, prema plastičnoj dekoraciji i njenoj simbolici moguće je pratiti razvoj zasebne, jevrejske nadgrobne umetnosti, kao i uticaje vladajućih stilova u evropskoj umetnosti. Osobeno prožimanje, najpre slabo, a zatim sve učestalije, govori o postepenom otvaranju jevrejskih zajednica prema nejevrejskoj okolini, te o njihovom uključivanju u opšte kulturne i umetničke tokove. Vremenski bi ta kretanja bila obuhvaćena u evropskoj dijaspori od XV do XIX veka. U tom razdoblju je nadgrobni kamen doživeo razvoj plastičnog ukrasa: od ranih primera gde osnovni ukras predstavlja tekst ispisan hebrejskim kvadratnim pismom, do napuštanja karakterističnih odlika jevrejskog nadgrobnog spomenika u razdoblju emancipacije Jevreja, kad se podižu spomenici u duhu klasicizma, vladajućih neostilova i secesije.

⁷ *Micva*, zapovest ili religijska obaveza koju propisuje Tora (Petoknjžje); prema tradiciji ima ih 613; izraz se uopšteno upotrebljava za svako dobro delo (*The Concise*).

⁸ *Talit*, molitveni šal (*The Concise*).

⁹ *Tefilin*, dve crne kožne kutjice koje, pričvršćene pomoću kožnih traka, jednu na čelu a drugu na ruci nose odrasli muškarci Jevreji u vreme jutarnje molitve. U kutjicama se nalaze odlomci iz Tore ispisani na pergamentu (*The Concise*).

¹⁰ E. J., t. 5, 271—276.

Smatra se da nadgrobní spomenici potiču još od tradicije sumerskih stela, pravougaonika s jednom polukružno završenom stranicom.¹¹ Budući da najstariji podaci vezani za jevrejska groblja u Evropi potiču iz XIII veka (staro Jevrejsko groblje u Pragu pominje se prvi put 1254), a tek od XV i XVI veka postaju češći (groblje u Krakovu se pominje prvi put 80-ih godina XV veka),¹² onda je od tog vremena moguće pratiti i umetnička ostvarenja vezana za nadgrobní spomenike.

Za spomenike koji potiču iz XV i XVI veka (Vorms, Prag, Ulm i Lublin) karakteristično je jedino hebrejsko kvadratno pismo kojim je ispisan epitaf. Ono je ponekad obogaćeno stilskim dodacima epohe: romaničkim u Vormsu, gotičkim u Pragu i Ulmu. Najplodnije razdoblje u razvoju dekoracije nadgrobnih ploča predstavlja XVII vek. Postrenesansni uticaji se tada zamenjuju začecima barokne ornamentacije. Posebnu zanimljivost predstavljaju poljski nadgrobní spomenici iz tog vremena. Motivi njihove plastične dekoracije podudaraju se sa motivima zidnih slika drvenih sinagoga koje nastaju u istom razdoblju. U vreme pogroma pod Hmeljnickim 1648—49. godine¹³ uočava se veće bogatstvo prikazanih motiva, a opisi pokojnika u epitafima postaju složeniji, više se oslanjajući na tekstove Tore i Talmuda. Karakteristično je uvođenje anagrama dodanih na početku ili kraju teksta. Takve izmene na posredan način govore o teškim vremenima kad Jevreji počinju tražiti izlaz i olakšanje u misticizmu, kabali i pokretu Šabetaja Cvija (1626—1676).¹⁴ Bogatstvo floralne dekoracije (ruže, vitice, zdele i korpe sa voćem), upotpunjene predstavama životinja (afrontirani lavovi, ptice, ribe i jeleni), nudi drugačiji svet ispunjen verom u mesijanstvo, nasuprot realnom životu i strahotama pogroma. Zanimljivo je da predstave životinja često simbolizuju ime pokojnika; tako lav označava ime Löww ili Leib, riba je Fischer ili Fischel, jelen Hirsch, i slično.

U kasnom XVII i XVIII veku nastavlja se takav način ukrašavanja nadgrobnih spomenika. U Poljskoj i Češkoj se i dalje klešu predstave životinja koje ponekad imaju heraldičku vrednost,¹⁵ ili su prikazani simboli koji označavaju zanimanje pokojnika: lanac za zlatara, pergament i guščije pero za pisara i prepisivača Tore, otvorena knjiga za rabina ili učenog čoveka. Karakteristično jevrejskim motivima mogu se smatrati ruke podignute u sveštenečki blagoslov, simbol roda Koena koji govori o njihovom sveštenečkom poreklu, ili krčag i zdela, odnosno muzički instrument predstavljen na grobu porodice Levija. Ponekad je dekorativnost naglašavana i bojenjem reljefa.

Zanimljivo je pratiti promene koje se dešavaju na nadgrobnim spomenicima u vreme baroka i rokoka. Hebrejsko pismo se stilizuje, produžeci i zastavice pojedinih slova (npr. lamed) se izvijaju, pojavljuju se tordirani stubovi koji uokviruju kamenu ploču, a ona dobija višestruko zaobljene ivice i tako oblikuje baroknu

¹¹ *Jüdisches Lexikon*, Band II, Jüdische Grabsteine, 1253—1261.

¹² E. J., t. 5, 271—276.

¹³ Bogdan Hmeljnicki (B. Khmelnitski, 1555—1657), vođa kosačkog i seljačkog ustanka protiv poljske vladavine u Ukrajini; ustanak je 1648. rezultirao uništenjem na stotine jevrejskih zajednica (*The Concise*).

¹⁴ Šabetaj Cvi (1626—1676), centralna ličnost šabetajskog pokreta; proglasio se za Mesiju 1665. u Smirni; izvršio snažan uticaj na jevrejske zajednice širom dijaspore (*The Concise*).

¹⁵ *Jüdisches Lexikon*, Band II, 1253—1261.

kartušu u kojoj je upisan tekst. Rokoko naglašava asimetriju, a zatim se forme opet smiruju, nagoveštavajući klasicizam. Arhitektonski uticaji neoklasicizma, istorijskih stilova i secesija, očiti su na nadgrobnim spomenicima iz XIX i sa početka XX veka.

Jevrejski nadgrobnji spomenici se najčešće dele na akšenaske, obično pravougaone ploče postavljene uspravno, i sefardske, kod kojih je ploča položena horizontalno. Prema obliku groba, koji može da bude sarkofag, kameni šator ili baldahin sa grobnicom u središtu, moguće je kao i preko reljefa ukazati na pokojnikov društveni položaj. Na sarkofazima se često nalaze i bogati reljefi; oni obuhvataju profanu dekoraciju kao što su puto, mrtvačka lobanja, peščani sat, ili krila anđela smrti.¹⁶ Čuven je sarkofag D. B. Šmulovića iz Varšave, čiju je reljefnu dekoraciju izradio jevrejski umetnik David Fridlender 20-ih godina XIX veka.¹⁷

Ovakvim osvrtom na osnovne karakteristike jevrejskog groblja i jevrejskog nadgrobnog spomenika različitih podneblja dijaspore i različitih epoha želeli smo ukazati na zaseban istorijsko-sociološko-umetnički fenomen koji predstavlja takva celina. Svakako da je beogradska sredina dala svoj doprinos razvoju jevrejskih groblja na njenom tlu, i ona se neminovno moraju posmatrati kroz prizmu burnih istorijskih zbivanja koja su pratila razvoj i širenje Beograda.

JEVREJSKO GROBLJE NA SAVSKOJ PADINI

Tačno vreme doseljavanja Jevreja u Beograd nije moguće odrediti. Ipak činjenica da su boravili u Solunu, Carigradu, Atini, Draču i Valoni, tim značajnim uporištima dijaspore na Balkanu,¹⁸ već u ranom srednjem veku navodi na zaključak da su oni usled čestih progona verovatno stizali i do Beograda i tu se naseljavali. Veoma je zanimljiv stari običaj da se u sinagogi Jevrejske opštine u Beogradu za praznik Purim čita priča o Esteri i drugog dana praznika (15. adara). Taj običaj propisuje Mišna samo za jevrejsko stanovništvo tvrđava koje su postojale još u vreme jevrejske države.¹⁹ Iako se ovakav podatak ne uzima kao istorijski argument, on ipak ide u prilog tradicionalnom verovanju o prilično ranom doseljavanju Jevreja na tlo Beograda. Takvo mišljenje nalazi još čvršći oslonac u čuvenom pismu rabina Hisdaj Ibn Šapruta iz Kordove koje je uputio vladaru Hazarskog carstva Josifu XI i u kojem se pominju Beograd i beogradski Jevreji.²⁰ Dalji

¹⁶ Isto.

¹⁷ E. J., t. 15, 1233; dekoraciju čine dva bareljefa: jedan prikazuje pejzaž sa rekam i trgovačkim brodovima koji ukazuju na trgovački poziv pokojnika, zatim grad opasan zidinama, kule, kuće, vetrenjaču i sinagogu; na horizontu je prikazana palata koju su pokojnikovi preci dobili na poklon od poslednjeg poljskog kralja Stanislava; drugi prikazuje vavilonsku kulu i drveće na čijim granama vise muzički instrumenti, podsećajući na 137. psalm.

¹⁸ B. Hrabak, *Jevreji u Beogradu do kraja 17. veka* (dalje: Hrabak), «Godišnjak grada Beograda», knj. XVIII, 1971, 21.

¹⁹ I. Štang, *Jevreji u Beogradu* (dalje: Štang), Beograd 1926, 2; M. S. Mirč, *Jevreji na Balkanskom poluostrvu I u staroj srpskoj državi do dolaska Turaka*, «Jevrejski almanah» 1957—58, 52.

²⁰ I. Štang, 3,7

datumi koji su mogli prouzrokovati povećanje broja Jevreja u Beogradu bili su progon ugarskih Jevreja 1376. za vreme kralja Lajoša, te naseljavanje aškenaskih Jevreja na Balkansko poluostrvo. Oni su u drugoj polovini IV veka na osnovu cirkularnog pisma solunskog rabina Isaka Sarfatija 1454. počeli napuštati svoje domove u nemačkim zemljama, Moravskoj, Štajerskoj i Ugarskoj, da bi u Turskom Carstvu potražili bolje uslove za život.²¹ Svakako najznačajnije doseljavanje Jevreja u Beograd odvijalo se u vreme pada Beogradske tvrđave pod tursku vlast 1521. godine. Od tog vremena postoji organizovana jevrejska zajednica koja je započela svoj kontinuirani razvoj i borbu za opstanak u teškim vremenima sukoba između Turske i Austrije. Poreklo novopridošlih beogradskih Jevreja bilo je različito. Tursko Carstvo je pokazalo izuzetno gostoprimstvo Jevrejima koji su u njemu nalazili utočište kao punopravni državljani nakon isterivanja iz Španije 1492. godine.²² Mnogi od njih posle zadržavanja u Solunu, značajnom jevrejskom centru, dolaze i nastanjuju se u Beogradu koji je kao strateški važna tvrđava nudio i povoljne ekonomske uslove za život i delatnost. Tokom XVI veka, sličan put prelaze i Jevreji progonjeni u Portugalu, Italiji i južnoj Francuskoj. Hrabak navodi kako je već u drugoj polovini XVI veka bilo u Beogradu nekoliko rabina, nekoliko sinagoga i jevrejskih opština, zavisno od porekla doseljenih Jevreja.²³ Ipak, kao brojniji i izraženije kulturne tradicije, španski Jevreji su davali pečat životu zajednice.

Oskudni podaci o životu beograskih Jevreja iz tog razdoblja upotpunjuju se izveštajima putopisaca koji su prolazeći kroz Beograd beležili različite podatke i o stanovništvu, njegovom poreklu i načinu života. Dernšvam primećuje da Jevreji žive u zasebnoj mahali na Savi, te da ih je mali broj,²⁴ dok Hrabak navodi izveštaj biskupa Antuna Vrančića koji zatiče Jevreje u tom kraju, »u naselju na brzinu izgrađenom od drva i blata«.²⁵ Značajno je da se u tom kraju, na padini Save, javlja i prvo jevrejsko groblje u Beogradu. Upoređivanjem planova Beogradske tvrđave i varoši iz XVII veka izvršeno je lociranje ovog groblja. Naime, kako je to istakao Ž. Škalamera,²⁶ brojna pitanja razvoja turskog Beograda u razdoblju 1521—1688. nije još moguće tačno rešiti i kartografski fiksirati. Tako je koristeći razne kartografske izvore²⁷ izneo predlog jednog celovitog plana Beograda s kraja XVII veka.²⁸ Jevrejsko groblje se tu nalazi na savskoj padini, jugozapadno od središnjeg turskog groblja; u njegovoj blizini smešteni su katoličko, jermensko i grčko groblje. U današnje vreme, ovo jevrejsko groblje bi bilo omeđeno ulicama Knez-Mihailovom, Zmaj-Jovinom i Carice Milice.

Izuzetnu važnost imaju nalazi nadgrobnih ploča koje se vezuju za ovo jevrejsko groblje. Šlang nas izveštava da su prilikom iskopavanja temelja za zgradu Narodne banke 1889. u Ulici cara Lazara otkriveni jevrejski nadgrobnici.²⁹

²¹ I. Šlang, 15; Hrabak, 22.

²² I. Šlang, 17.

²³ Hrabak, 41.

²⁴ D. J. Popović, *Beograd kroz vekove*, Beograd 1954, 79.

²⁵ Hrabak, 25.

²⁶ Ž. Škalamera *Plan Beograda krajem 17. veka* (dalje: Škalamera), *Godišnjak grada Beograda XVII*, Beograd 1970, 38—40.

²⁷ Kartografski izvori: plan Beograda sa Amanove mape iz 1721—22, italijanski plan iz 1695, Gumpov i Boderov plan iz 1688, plan iz Arhiva u Karlsruheu nastao pre 1688, Otendorfov plan iz 1663.

²⁸ Škalamera, 38—40.

²⁹ I. Šlang, 22—23.

Na jednom od nađenih fragmenata bilo je čitljivo ime — Daniel Perec i godina smrti 380, odnosno 5280 (1620). Šlang vtrdi za ovaj nalaz da se još pred prvi svetski rat nalazio u zbirci današnjeg Narodnog muzeja. Još je zanimljiviji podatak o fragmentu na kojem je zabeleženo ime Arona Isaka Abravanela. Pretpostavlja se da je pokojnik bio sin čuvenog jevrejskog državnika na dvoru španskog kralja Ferdinanda II, te da je 1492. u vreme proterivanja Jevreja iz Španije napustio domovinu i zaustavio se u Beogradu.³⁰ Ako je ta pretpostavka tačna, kamen bi datirao iz XVI veka. Sem navedenih primera nadgrobnih ploča koje se navode u literaturi, a danas im je trag zagubljen, postoje i sačuvani nalazi jevrejskih nadgrobnih spomenika koji po mestu nalaženja i datiranju pripadaju groblju sa savske padine.

Prilikom podizanja nove zgrade na uglu današnje Zmaj-Jovine ulice i Obilićevog venca pronađen je jevrejski nadgrobnik kamen 1962. godine.³¹ Jedini ukras na ovoj nadgrobnjoj ploči predstavlja hebrejski natpis u šest redova. U epitafu se pominje ime rabina Avrahama Kohena koji je umro 29. nisana 5401. godine (9. aprila 1641). U dosad poznatim jevrejskim pisanim izvorima o beogradskim Jevrejima ne pominje se ime Avrahama Kohena među beogradskim rabinima iz prve polovine XVII veka, pa stoga V. Nedomački pretpostavlja da je ovaj rabin došao privremeno u Beograd i tu umro. Danas se ovaj kamen nalazi u dvorištu sinagoge u Beogradu, u Ulici maršala Birjuzova br. 19. Još jednu nadgrobnju ploču moguće je vezati za jevrejsko groblje sa savske padine. Tačno vreme i okolnosti nalaženja ovog nadgrobnog spomenika nisu poznati. Prema podacima koje je autoru teksta dao arheolog Marko Popović, ova ploča je iz Narodnog muzeja bila prebačena u Konak kneginje Ljubice, a zatim je 1971—72. dopremljena na Kalemegdan i ostavljena u blizini Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Reč je o gotovo potpuno sačuvanoj nadgrobnjoj ploči dimenzija 150x56x16, izrađenoj od peščenika, sa hebrejskim tekstom koji je ispisan u pet redova. Epitaf bi u prevodu glasio:

Spomenik sahranjene
— Dona Klare —
koja je umrla 3. dana
13. ševata
godine 5380.³²

Tu je reč o Jevrejki španskog porekla koja je umrla u utorak 13. dana meseca ševata 1620. godine. Zanimljivo je primetiti da godina smrti odgovara godini na ploči sa imenom Daniela Pereca, za koju Šlang tvrdi, kako je već navedeno, da se nalazila u Narodnom muzeju. Budući da se i ova ploča nalazila u istoj zbirci moglo bi se pretpostaviti da je ona takođe jedan od nalaza otkrivenih prilikom kopanja temelja za zgradu Narodne banke koje pominje Šlang.³³ Ova nadgrobnja ploča se sada nalazi u zgradi Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu,

³⁰ I. Šlang, 22—23; D. J. Popović, *nav. delo*, 79.

³¹ V. Nedomački, *Nadgrobnik kamen u Beogradu iz 1641*, «Jevrejski almanah» 1981—82, 24—26.

³² Epitaf preveo sa hebrejskog Eugen Verber.

³³ I. Šlang, 22—23.

u Ulici 7. jula 71a, nakon što ju je Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture prepustio Jevrejskom istorijskom muzeju.

U Arheološkom institutu (Naučno-istraživački projekt Beogradska tvrđava) nalazi se još jedan fragment jevrejske nadgrobne ploče nađen 1977. na dunavskoj padini. Kamen je bio ubotrebljen u građevinske svrhe, pa je na jednoj strani isklesan barokni venac. Fragmentaran tekst je ispisan u tri reda, a celo je sačuvano jedino ime — Hakohen Šalom. Iako je nađen na dunavskoj padini, kamen verovatno takođe potiče sa jevrejskog groblja na savskoj padini. Prema tvrđenju arheologa Marka Popovića, mnoge nadgrobne ploče sa savske padine (tu su se nalazila i hrišćanska groblja) korišćene su za vreme austrijske vlasti nad Beogradom 1718—1739. kao građevinski materijal. Tako se može objasniti i nalaz ovog fragmenta u istočnom delu grada, na dunavskoj padini.

Još jedna nadgrobna ploča sa hebrejskim tekstom potiče iz ovog kraja, a nađena je 1965. u Dunavskoj ulici. U Jevrejskom istorijskom muzeju nalaze se fotografije tog nadgrobnog spomenika. Dr Vidosava Nedomački³⁴ je rekonstruisala veoma oštećeni tekst epitafa koji u prevodu glasi:

Kamen

Žene smerne gospođa Belina mir s njom

Supruga gospođina Cion Pinto koja je umrla na dan

13. meseca adara odine 5647. godine. po velikom računanju vremena.

Neka bude njena duša spojena u svežnju života.

Ovaj nadgrobnik kamen datira iz 1887. godine. Tip hebrejskih slova je aškenaski, iako je poručilac sefardskog porekla, što govori o nastavljanju uticaja iz razdoblja austrougarske dominacije, kad su aškenaski kamenoresci radili i za sefardske potrebe, kako to ističe V. Nedomački. Karakteristično je da je drugi red epitafa ispisan u luku ispod kojeg je uklesana ukrasna palmeta. Poslednji red je u stvari skraćena; reč »tancava« označava jednu od poruka epitafa, gde svako slovo daje po jednu reč završnog stiha.

Ovde je potrebno pomenuti i postojanje jevrejske četvrti u istočnom delu grada, uz obalu Dunava. Već se u putopisu Marka Antonija Pigafete iz 1567. godine³⁵ pominju »... u podnožju brežuljka na istoku, izvan zidina grada... mnoge kuće Turaka, Jevreja i Srba, te mnoge radnje dubrovačkih i ostalih trgovaca«. Iz XVII veka potiče opis nemačkog putopisca Otendorfa koji je Beograd posetio 1663. godine. On pominje veliku dvospratnu građevinu u dunavskom delu grada u kojoj je živelo osam stotina Jevreja, dok je francuski putopisac Kikle 1658. zabeležio u tom kraju zasebnu jevrejsku četvrt.³⁶ Jevrejska mahala, kraj koji se na-

³⁴ Dr Vidosava Nedomački nam je omogućila da koristimo nepublikovani materijal o ovom nadgrobnom kamenu.

³⁵ *Putopis Marka Antonija Pigafete u Carigrad od 1567.*, saopštio dr Petar Matković, »Starine JAZU«, XXII, Zagreb 1890, 182—183 (prev. sa italijanskog M. Rajner).

³⁶ D. Đurić-Zamolo, *Stara jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu* (dalje: D. Đurić-Zamolo), »Jevrejski almanah« 1965—67, 44.

zivaó Jalija, pojavljuje se i na pomenutom predlogu plana Beograda s kraja XVIII veka. Izgleda da je došlo do preseljavanja Jevrejske mahale iz savskog kraja u dunavski, ali vreme tog preseljenja i njegovi uzroci nisu nam zasad poznati. Divna Đurić-Zamolo pretpostavlja da je do preseljenja došlo po dolasku španskih Jevreja u Beograd, koji su se zahvaljujući dobrim odnosima s Turcima naselili u turski deo grada.³⁷ Iz Pigafetinog opisa smo videli da je sastav stanovnika Jalije bio šarolik verski i etnički,³⁸ tako da dobra iskustva sa turskim stanovništvom nisu svakako bila glavni uzrok za to preseljenje. Verovatnije su uzrok bile razlike unutar same jevrejske zajednice, razlike među opštinama Jevreja iz različitih zemalja, te Jevreja sefardskog ili aškenaskog porekla. Moguóno je čak i istovremeno postojanje obeju jevrejskih četvrti na savskoj i dunavskoj padini u toku XVI veka. Tu se nameóe i pitanje o postojanju groblja unutar Jevrejske mahale na dunavskoj padini, naroóito zbog pomenutih nalaza fragmenata jevrejskih nadgrobnih ploóa u ovom kraju. Divna Đurić-Zamolo pretpostavlja da je tu bilo jevrejsko groblje: »Pošto sigurno znamo da su Jevreji u ovome kraju živeli još od XVII veka, naše je mišljenje da se ovde nalazilo staro Jevrejsko groblje, preseljeno iz savskog kraja...«³⁹ Koristeói Zojterov plan iz 1735. na kojem je ucrtano groblje (oznaóeno kao Freyt Hof) preko puta »dvorišta turskih Jevreja«,⁴⁰ kao i óinjenicu da su 1965. prilikom kopanja temelja za novu zgradu na tom mestu (danas Jevrejska ulica br. 14) naóene ljudske kosti, D. Đurić-Zamolo pretpostavlja da je jevrejsko groblje postojalo unutar jevrejske óetvrti na dunavskoj padini, odnosno da današnjem Doróolu. Meóutim, predlog plana Beograda s kraja XVII veka, kojim smo se već koristili, odreóuje groblje u tom kraju kao tursko.⁴¹ Osim toga, obiój je nalagao da se groblje locira daleko od jevrejskog naselja ili óetvrti, tako da je savsko groblje korišóeno verovatno i dalje uprkos preseljenju i širenju jevrejske óetvrti na dunavskoj strani. Zbog toga se fragmenti jevrejskih nadgrobnih ploóa naóeni u ovom istoónom delu grada odreóuju kao spoliji preneti sa savskog groblja, kako je to već istaknuto u ranijem tekstu.

STARO JEVREJSKO GROBLJE NA PALILULI

ignjat Šlang smatra da je Jevrejsko groblje na Paliluli osnovano u prvoj polovini XVII veka.⁴² Na Gumpovom planu iz 1668. godine,⁴³ jevrejsko groblje je oznaóeno na krajnjoj južnoj granici grada, na mestu koje bi približno odgovaralo palilulskom groblju sa kasnijih planova. Još raniji datum koji se vezuje za postojanje ovog groblja dobijen je uporeóenjem površine groblja koja je iznosila 16.000 m² i proseónog godišnjeg mortaliteta. Ovo poreóenje je izvršio dr David

³⁷ D. Đurić-Zamolo, 43.

³⁸ Hrabak, 25.

³⁹ D. Đurić-Zamolo, 48.

⁴⁰ D. Đurić-Zamolo, 47.

⁴¹ Škalamera, 39—40.

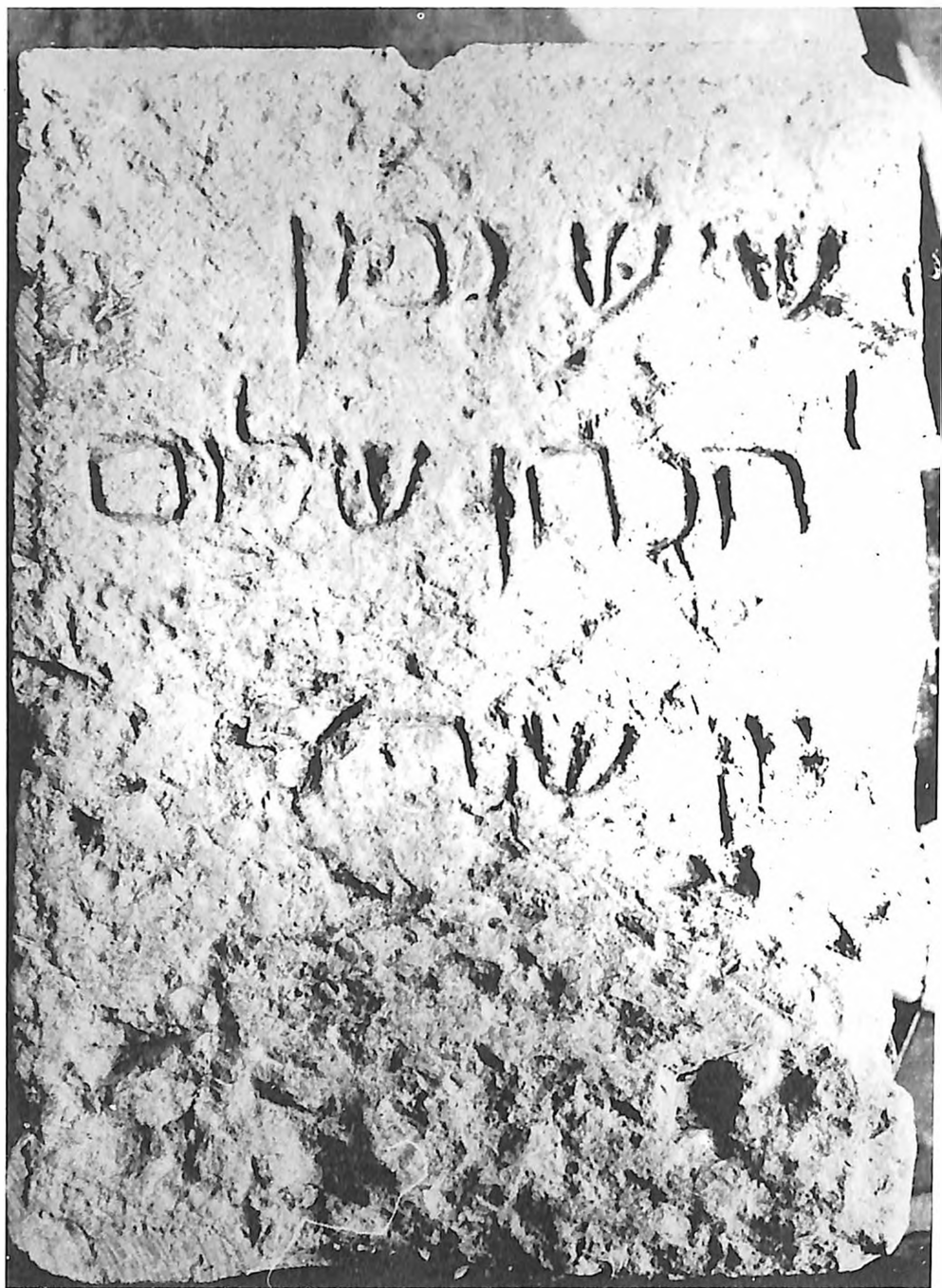
⁴² Hrabak, 60.

⁴³ Z. Škalamera, *Plan Beograda krajem 17. veka* (dalje: Z. Škalamera), »Godišnjak grada Beograda«, Beograd 1688. na planu Joana Baptiste Gumpa, Narodna biblioteka Srbije, Beograd 1978.

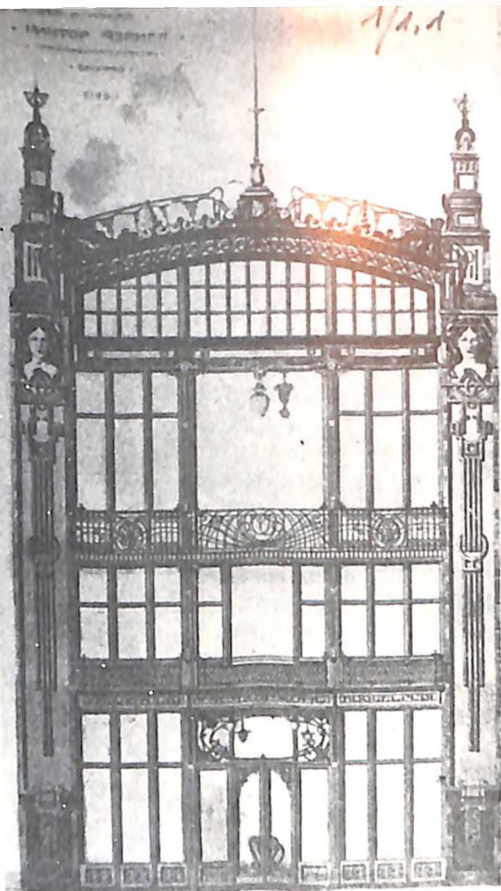

Nadgrobna ploča prebačena iz Konaka kneginje Ljubice na Kalemegdan, sada u zgradi Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 7. jula 71a, 1620. god.

Fragment jevrejske nadgrobne ploče nađen na dunavskoj padini, danas u Arheološkom Institutu (Naučno-istraživački projekt Beogradska tvrđava)

V. D. Azriel, projekat fasade
Robnog magacina, 7. jula ul. 16

M. Manojlović i I. Azriel,
Inženjerski dom, Kneza Miloša ul. 7,
današnji izgled

**M. Manojlović i I. Azriel,
Stambena zgrada Zmaj Jovina ul. 29,
današnji izgled**

**J. Najman, Zadužbina Nikole Spasića,
Knez Mihailova ul. 47,
današnji izgled**

Albala u govoru pri osvećenju kapele na Novom jevrejskom groblju 1934. i dobio pri tome zanimljiv podatak o starosti palilulskog groblja koja bi iznosila oko 320 godina.⁴⁴ Time je pomerio datum osnivanja ovog groblja na sam početak XVII veka.

Iako tačno vreme nastanka jevrejskog groblja na Paliluli nije zasad moguće tačno odrediti niti dokumentovati, njegovo kontinuirano postojanje se prati preko plana Beograda kroz XVIII i XIX vek i do tridesetih godina XX veka. Kasniji datumi aktivnosti ovog groblja ilustrovani su preko različitih izvora: Pravilnika Grobljanskog zavedenja, Izveštaja o radu Uprave beogradske Jevrejske crkveno-školske opštine, novinskih članaka i literature koja prati život jevrejskog stanovništva u Beogradu, kao i sam razvoj grada.

Na planovima iz 1739—40. godine,⁴⁵ palilulskog groblja se javlja na mestu koje je određeno već Gumpovim planom i sa ispisanim nazivima: Juden Begräbnus, odnosno Juden Freihof. Na planu Kaufmana Königa iz 1854. godine,⁴⁶ jevrejsko groblje je ucrtano uz ulicu koja na Zarićevom planu iz 1878. godine⁴⁷ nosi ime Leskovačka ulica. To bi bila današnja Dalmatinska u kojoj se nalazio ulaz u jevrejsko groblje. Na planu iz 1910. godine,⁴⁸ groblje je još uvek ucrtano na istom mestu, ali se već pojavljuju projektovani delovi ulica Đušine i Draže Pavlovića koji prelaze preko zemljišta jevrejskog groblja.

Naime, Jevrejska crkveno-školska opština u Beogradu je 1888. kupila zemljište u Grobljanskoj ulici (današnja Ruzveltova)⁴⁹ i time zasnovala Novo jevrejsko groblje koje je verovatno bilo potrebno usled pomanjkanja prostora za sahranjivanje na palilulskom groblju. U Pravilima Grobljanskog zavedenja iz 1911. godine⁵⁰ zabeleženo je da su »Novo i Staro jevrejsko groblje u Beogradu svojina Crkveno-školske jevrejske opštine sefardijskog obreda u Beogradu«. Međutim, već jedanaest godina kasnije u Izveštaju o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu⁵¹ pominje se mogućnost da se proda zemljište u Dalmatinskoj ulici i premete grobovi na Novo jevrejsko groblje. Posle žučnih verskih polemika između Sefarada i Aškenaza, koje je izazvalo pitanje prodaje groblja, pozvane su kompetentne ličnosti, pa je Uprava uz pomoć Vrhovnog rabina g. Dr. Isaka Alkalaja i jednog stručnjaka iz ovdašnjeg Narodnog muzeja g. Dr. Vlad. R.

⁴⁴ »Židov«, god. XIX, br 1, 4. januar 1935, 7.

⁴⁵ Plan Beograda iz 1739, sign. S Da 11.69 h, Državna biblioteka u Berlinu, foto-negativ u Arheološkom Institutu Naučno-istraživački projekt beogradska tvrđava, Jevrejsko groblje je označeno sa Juden Begräbnusse. Plan Beograda iz 1740, sign. H III d 1410, Ratni arhiv u Beču, foto-negativ u Arheološkom Institutu, Naučno-istraživački projekt beogradska tvrđava, Jevrejsko groblje je označeno sa Juden Freihof.

⁴⁶ Plan Beograda kapetana Kaufmana Königa iz 1854, sign. G Ib 53, Ratni arhiv u Beču (kopija kod arh. Z. Škalamere).

⁴⁷ Plan Beograda Stefana Zarića iz 1871, sign. G Ib 56, Ratni arhiv u Beču (kopija kod arh. Z. Škalamere).

⁴⁸ Plan grada Beograda prestonice Kraljevine Srbije, izrada Opštine beogradske, 1910, sign. GK-8, Arhiv Srbije (kopija kod arh. Z. Škalamere).

⁴⁹ »Svedočanstvo« kojim je 1888. potvrđena kupoprodaja između Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu i Đorđa Kurtovića iz Šepca. Kurtović je prodao zemljište u Grobljanskoj ulici na kojem je osnovano Novo jevrejsko groblje; dokument se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

⁵⁰ Pravila za Grobljansko zavedenje Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 9. februara 1911, čl. 2.

⁵¹ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1922—23.

Petkovića ispitala ima li kakve istorijske i kulturne vrednosti za Jevreje u našoj zemlji ovo staro groblje.⁵² Rezultati ispitivanja su pokazali »da je ovo groblje staro oko 200 godina« (zaključak donesen verovatno prema obeleženim datumima na nadgrobniim spomenicima), te da »ono kao istorijski spomenik jevrejske kulture u Beogradu nema vrednosti...⁵³ Novac od prodaje Starog groblja u Dalmatinskoj ulici bio je namenjen zidanju škole i rabinata u Jevrejskom domu, što je na izvestan način s verskog i etičkog gledišta opravdavalno tu prodaju. Ipak, prema pomenutom planu iz 1910. vidimo da je i Beogradska opština želela novo urbanističko rešenje ovog kraja, pa je tako 1924. godine aktom Suda Opštine beogradske zatraženo premeštanje Starog groblja u Dalmatinsku radi sprovođenja Generalnog plana Beograda.⁵⁴ Tim planom »bile su predviđene na zemljištu Starog Jevrejskog groblja izvesne javne građevine za socijalne ustanove Beograda.«⁵⁵ Odobrenje za prodaju grobljaskog zemljišta posle prekopavanja grobova dobila je jevrejska zajednica 1927. godine.⁵⁶

Pojedini značajni datumi u razdoblju aktivnog delovanja ovog groblja ostali su zabeležni. Tako Šlang pominje 1820. godinu kad je u septembru na Jevrejskom groblju održana svečanost »Genizor«, tj. sahranjivanje starih jevrejskih knjiga i oštećenih Tora koje su stradale za vreme srpskog ustanka 1815. godine.⁵⁷ Tom prilikom, izveštava Šlang, učeni rabin održao je dirljivu besedu, naglasivši da su svete knjige našle dostojno mesto do pokojnog rabina, Azriela Magrisa...⁵⁸ Zahvaljujući Božidaru Kovačeviću ostala su zabeležena pojedina imena sa nadgrobniim spomenika sefardskih i aškenaskih grobova, kao i epitaf sa groba Haima Daviča.⁵⁹ Davičo (1800—1868), za kojeg stoji u epitafu da je bio pisac većeg broja jevrejskih dela, uživao je veliki ugled među Jevrejima, Srbima i Turcima. Zahvaljujući diplomatskoj i trgovačkoj snalažljivosti, kao i poznavanju stranih jezika, bio je blizak saradnik kneza Miloša. Kovačević takođe ističe kako su sefardski grobovi bili označeni jevrejskim ili srpskim natpisima, dok su starije aškenaske nadgrobne ploče bile ispisane jevrejskim i nemačkim, a kasnije srpskim jezikom uz kraći jevrejski zapis.⁶⁰ O kontinuiranom pojavljivanju hebrejskog teksta govori i odredba iz pomenutih Pravila za Grobljansko zavedenje iz 1911, kojima je određeno da »na svakom nadgrobnom spomeniku koji se bude podigao, mora biti ispisano ime umrlog lica, kome se spomenik diže, i staro-jevrejskim jezikom (lašon akodeš)...«⁶¹ Pravila iz 1894. određuju i godišnji ulog članova Grobljanskog zavedenja koji je mogao iznositi 2, 4, 6, 10, 14, odnosno 20 dinara godišnje, a visinom uloga je određivana »klasa« (I—VI), odnosno položaj groba na groblju.⁶² Takođe je naglašeno da se sa zemljišta do »Genize« plaća viša taksa od one za I klasu. Posle dobijenog odobrenja za prodaju zemljišta Jevrejskog groblja Palluli, zatraženo je od Opštine beogradske da ostavi Crkveno-školskoj

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1926—29, 5—6.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ I. Šlang, 70; *geniza*, mesto za pohranjivanje oštećenih hebrejskih knjiga, molitvenika, Tora i svetih utvarl.

⁵⁸ I. Šlang, 70.

⁵⁹ B. Kovačević, *O Jevrejima u Srbiji od XVIII do poč. XX veka*, »Jevrejski almanah« 1959—60, 108—109.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Pravila za Grobljansko zavedenje Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu od 9. februara 1911.

⁶² Pravila Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu, 1894, paragraf 89.

jevrejskoj opštini potreban deo terena (oko 500 m²) za podizanje kosturnice⁶³ koja je bila namenjena za sahranu posmrtnih ostataka nađenih prilikom prekopavanja groblja. Ta sahrana je označena kao važan i svečan događaj koji je ostao zabeležen i u listovima tadašnje jevrejske štampe. U sarajevskom »Jevrejskom glasu«, Isajlo Levi piše o svečanom obredu sahrane koji je obavljen na Starom jevrejskom groblju 1. jula 1928. godine.⁶⁴ On pominje polaganje povelje ispisane na pergamentu s potpisima svih prisutnih predstavnika verskih i gradskih institucija i korporacija. Povelja je bila uzidana u temelj kosturnice, a tom prilikom je vrhovni rabin dr Isak Alkalaj održao prigodan govor. Podatke o ovom događaju nalazimo zabeležene i u Izveštaju Crkveno-školske jevrejske opštine,⁶⁵ iz koga saznajemo da je nad kosturnicom bilo predviđeno podizanje spomenika; on je ujedno trebalo da obeleži mesto na kojem se nalazilo Staro jevrejsko groblje. Međutim, podizanje spomenika bilo je uslovljeno kako prikupljanjem priloga među samim opštinarima tako i regulacijom i nivelacijom zemljišta. U Izveštaju za razdoblje 1929—32. godine⁶⁶ navodi se da nivelacija celokupnog zemljišta nije još sprovedena, pa je i podizanje spomenika bilo onemogućeno. U Pravilniku Grobljanskog zavedenja⁶⁷ zabeleženo je 1937. da su predmet staranja ovog udruženja groblje i kosturnica u Đušinoj ulici br. 32 (danas stambena zgrada u Đušinoj ulici br. 26).⁶⁸

Najzad, zemljište nekadašnjeg Starog jevrejskog groblja na Paliluli je posle II svetskog rata iskorišćeno kao teren za izgradnju stambenih zgrada koje je 1947. podiglo građevinsko preduzeće »Komgrap«. Pomenuto sahranjivanje posmrtnih ostataka u zajedničku kosturnicu koje je održano 1. jula 1928. bilo je tek prvi deo tog svečanog obreda. Istog prepodneva, kako saznajemo od stalnog dopisnika lista »Židov«,⁶⁹ sa Starog groblja su preneti posmrtni ostaci dvanaestorice rabina na Novo jevrejsko groblje i tu sahranjeni. Takođe je navedeno da će se preneti i njihovi stari spomenici, »obične velike kamene ploče, obrasle mahovinom, preko koje se jedva naziru jevrejska slova«. Pomenuti I. Levi navodi u »Jevrejskom glasu« imena sve dvanaestorice rabina sa godinom smrti u spisku koji je bio pročitao prilikom sahrane na Novom jevrejskom groblju. Nad njihovom zajedničkom grobnicom podignut je iste 1928. godine spomenik u obliku sarkofaga.

NOVO JEVREJSKO GROBLJE

Prema pomenutom »Svedočanstvu«⁷⁰ kojim se potvrđuje da je Đorđe Kurtović iz Šapca prodao Crkveno-školskoj jevrejskoj opštini u Beogradu zemljište u Grob-

⁶³ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1926—29.

⁶⁴ I. Levi, *Jedna retka svečanost na starom jevrejskom groblju (Pismo iz Beograda)*, »Jevrejski glas«, god. 1, br. 25, Sarajevo 1928, 3.

⁶⁵ Izveštaj o radu Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1926—29.

⁶⁶ Izveštaj Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu 1929—32, Beograd 1932.

⁶⁷ Pravilnik Grobljanskog zavedenja, Beograd 1937, vl. Ruben J. Rubenović.

⁶⁸ Podatak dala arh. Olga Mitrović, nastajena u Đušinoj ulici br. 32; do izmene numeracije je došlo usled podizanja novih zgrada u posleratnom razdoblju.

⁶⁹ *Beogradska pisma*, »Židov«, god. XII, br. 28, 13. Jul 1928, 4.

⁷⁰ »Svedočanstvo« kojim je 1888. potvrđena kupoprodaja između Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu i Đorđa Kurtovića iz Šapca; dokument se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

ljanskoj ulici (danas Ruzveltovoj) na kojem se sada nalazi Sefardsko groblje, ono datira iz 1888. Kad je Novim generalnim planom za grad Beograd 1925. konačno odlučeno da se Staro jevrejsko groblje potpuno iseli iz Dalmatinske ulice nastala je potreba da se dalje proširi kupljeno zemljište za Novo jevrejsko groblje.⁷¹ Nakon tog proširenja, Sefardsko groblje je do danas zadržalo istu površinu i funkciju. U Katastru groblja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije zabeleženo je da njegova površina iznosi 12.748 m² na kojoj se nalazi 4.000 nadgrobnih spomenika.⁷²

Preko puta Sefardskog groblja, u istoj Ruzveltovoj ulici, nalazi se Aškenasko groblje koje je u stvari deo beogradskog Novog groblja, a odvojeno je od njega zidom. Pripreme terena za ovo groblje vršene su istovremeno sa otkupom zemljišta za beogradsko Novo groblje, koje je nastalo 1876. Prilikom nabiranja pripadnika različitih veroispovesti koje se sahranjuju na beogradskom Novom groblju, u izveštaju Beogradske opštine za 1919—26. pominju se i Aškenazi, koji kao i pripadnici drugih vera imaju svoju odvojenu parcelu.⁷³ Kapelu na Novom jevrejskom groblju je projektovao ing. Josif V. Albala, a osvećena je u decembru 1934. godine.⁷⁴ Datirajući s kraja XIX veka, Novo jevrejsko groblje se svojim nadgrobnim spomenicima, zanimljivim kamenorezačkim ostvarenjima i često vrednim skulptorskim rešenjima uključuje u opšta stilska i umetnička kretanja. Emancipacija evropskih Jevreja u toku XIX veka i njihovo uključivanje u različite vidove društvenih aktivnosti izazivali su želju za dokazivanjem tog novog, ravnopravnog položaja. To se na području umetničke delatnosti ostvarivalo podizanjem reprezentativnih građevina (monumentalnih sinagoga, jevrejskih domova i škola), pa i raskošnih nadgrobnih spomenika. Želja za izjednačavanjem sa nejevrejskom okolinom sukobljavala se sa svešću o vlastitom poreklu i tradiciji, pa je tako u pogledu nadgrobnih spomenika često dolazilo do neobičnih i eklektičnih rešenja. To je karakteristično i za beogradsko Jevrejsko groblje.

Želeći da dobijemo što pregledniju sliku, a istovremeno da obuhvatimo najzanimljivija i najvrednija rešenja, spomenike Novog jevrejskog groblja smo grupisali u nekoliko celina.⁷⁵

- spomenici specifičnih sefardskih i aškenaskih oblika,
- spomenici preseljeni sa Starog jevrejskog groblja,
- spomenici sa karakterističnim jevrejskim motivima,
- spomenici sa različitim simboličkim motivima u punoj plastici i reljefu nastali pod uticajem nejevrejske sredine,
- spomenici sa portretnom skulpturom u punoj plastici i reljefu,
- grobnice sa arhitektonskim rešenjima različitih stilova,
- spomenici palim borcima i žrtvama iz prošlih ratova.

⁷¹ Izveštaj Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1929—32, II, Novo jevrejsko groblje.

⁷² Katastar groblja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.

⁷³ Beogradska opština, *Prilike i stanje opštinskih poslova za poslednjih sedam godina (1919—1926)*, Beograd 1927, 407.

⁷⁴ »Zidov«, god. XIX, br. 1, 4. januar 1935.

⁷⁵ M. Rajner, *Jevrejsko groblje u Beogradu*, tekst uz pozivnicu za izložbu fotografija Rake Levija »Vajarska dela i karakteristični spomenici na Jevrejskom groblju u Beogradu«, Jevrejski istorijski muzej, maj 1981.

Tokom vremena postalo je uobičajeno da se sefardske nadgrobnje ploče postavljaju horizontalno, a aškenaške vertikalno, kako je istaknuto u uvodnom delu ovog rada. Kasnije se te razlike gube, osobito kod monumentalnije rešenih nadgrobnih spomenika. Za beogradsko Novo jevrejsko groblje je karakteristično da mladi spomenici, aškenaški i sefardski, imaju najčešće dvojezične natpise, hebrejske i srpskohrvatske, i često duže epitafe. Spomenici preseljeni sa Starog jevrejskog groblja su već pomenuti. To su horizontalne kamene ploče sa imenom pokojnika samo na hebrejskom jeziku i godinom smrti, bez dužih epitafa. Nad zajedničkom grobnicom rabina i učitelja Jevrejske beogradske opštine, koji su preneti sa Starog groblja, grobarsko udruženje »Hevra Kadiša« podiglo je 1928. godine spomenik u obliku sarkofaga. Iste godine je podignut i spomenik nad genizom, »skrovištem starih neupotrebljivih svetih knjiga i utvari«, kako je zabeleženo u epitafu, koje su ukopane na ovom groblju »po propisima jevrejskog zakona 1894. g«. Otvoren svitak Tore (na kojem je uklesan navedeni tekst) i knjige, simbolično ukazuju na namenu ove grobnice.

Grupa spomenika sa uklesanim ili plastično obradenim jevrejskim simbolima je najspecifičnija. Ona se približava tradiciji jevrejske ikonografije i vekovima izražavanom otporu prema figurativnoj predstavi. Takva vrsta dekoracije nije često i obilno korišćena na Novom jevrejskom groblju, ali se ipak pohvaljuju primeri ruku podignutih u sveštencički blagoslov kao simbol roda Koena, vrča i zdele (lavora), simbol porodice Levija, Davidove zvezde i menore, koje su učestaliye.

Veliku i raznoliku skupinu predstavljaju spomenici sa simboličnim motivima u punoj plastici i reljefu. Upravo se ovde mogu možda najbolje pratiti s jedne strane uticaji tradicionalnog, a sa druge želja za savremenošću. Težnja da se izbegne figurativno očituje se u uklesanim simbolima kao što su žalosne vrbe, ili reljefno izvedeni detalji kao što je slomljena grana, ili uveli pupoljak, koji svojim simboličnim jezikom govore o prolaznosti i nestajanju. Smelije i manje konvencionalno rešenje na dečjem grobu je prikaz ptice koja je ispala iz gnezda. Istovremeno se javljaju i radovi koji upravo figurativnim repertoarom ukazuju na istu temu vezanu za umiranje. Kao primeri se mogu navesti puto koji plače izveden u punoj plastici, ili žena koja je oplakujući obgrlila mrtvački kovčeg. Na ovom mestu treba svakako izdvojiti vajarsko delo Tome Rosandića (1878—1958) nad grobnicom Ruže i Jakova Klopfera. Već i samo ime poznatog vajara govori o visokoj umetničkoj vrednosti tog dela. Muška i ženska glava izvedene u visokom reljefu simbolizuju čežnju koja izvire iz istovremenog približavanja i udaljavanja likova pokojnika. Kao posebno zanimljivi mogu se izdvojiti spomenik koji predstavlja avion u padu i spomenik sa reljefno prikazanom jerusalimskom sinagogom Hehal Šlomo. U oba slučaja želelo se i klesarskom veštinom, sem rečju epitafa, iskazati ponešto o pokojnikovom životu i smrti. Kod prvog primera je reč o avionskoj nesreći, dok kod drugog zahvaljujući natpisu saznajemo da je pokojnik bio »haluc« koji je »na svome putu za Erec Jisrael nesretnim slučajem poginuo u Beogradu 29. jula 1933. g.«

Portretna skulptura u punoj plastici ili reljefu predstavlja savremeniji način obeležavanja nadgrobnih spomenika. Bronzani reljefi sa glavama pokojnika u profilu

ili an fas su prilično brojni. Mogućno je izdvojiti nekoliko umetnički vrednih radova. Javljaju se imena skulptora kao što su Petar Palavičini (1887—1958), Nandor Glid (1924—), Aleksandar Zarin (1923—). Glidovi radovi se nalaze na grobovima pojedinih istaknutih članova posleratne jevrejske zajednice (S. Adanja, H. Lederer, A. Vajs). Portretna skulptura u punoj plastici je izuzetno retka, pa beležimo samo dva ostvarenja: bronzanu bistu A. Lekića koju je 1958. izradio Sremčić, te kamenu bistu devojke nad grobnicom porodice Manhajm koju je izradio A. Zarin 1950. godine. Zasebnu grupu tvore spomenici koji sadrže elemente pojedinih arhitektonskih stilova, karakterističnih za razdoblje istoricizma u arhitekturi (XIX vek sa retardacijama i u XX veku). Beležimo ugledanja na islamsko turbe, mavarske lukove i floralnu dekoraciju Istoka, ali i stubove i zabate u duhu neoklasicizma.

Spomenici palim borcima i žrtvama prošlih ratova predstavljaju monumentalna skulptorska rešenja. Važno mesto zauzima »spomenik izginulim ratnicima [132 pala jevrejska heroja] u prošlim ratovima za spas, slobodu i ujedinjenje Otadžbine [1912—1919]«. U izveštaju Crkveno-školske jevrejske opštine za 1926—29. godinu⁷⁶ zabeleženo je da je ovaj spomenik otkriven »2. oktobra 1927. g. na ratničkoj parceli Novog jevrejskog groblja u prisustvu Nj. V. Kralja, mnogobrojnih velikodostojnika i građanstva«. Spomenik je podignut prema projektu arh. Samuila Sumbula, a izradio ga je kamenorezac Josif Dajč. Na kraju glavne aleje Sefardskog groblja nalazi se spomenik posvećen jevrejskim žrtvama fašizma. Monumentalno skulptorsko ostvarenje je savremeni rad arh. Bogdana Bogdanovića (1922), otkriven 1952, za koji je autor nagrađen Oktobarskom nagradom Beograda. Uz originalnost i izuzetno snažan utisak koji ostavlja spomenik, zanimljivo je pomenuti ugrađivanje fragmenata, pa i celih nadgrobnih ploča ispisanih hebrejskim tekstom, čije se poreklo vezuje za Staro jevrejsko groblje na Paliluli. U grupu komemorativnih spomenika spada takođe spomenik podignut austrijskim Jevrejima koji su 1941. ubijeni u Zasavici kod Šapca. Spomenik je podigla Jevrejska opština u Beču prema projektu arh. Anrija Mešulama nakon prenosa posmrtnih ostataka osam stotina žrtava, koji je izvršen 1959. godine. Jevrejska opština u Beogradu je 1976. podigla spomenik nad zajedničkom grobnicom u kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci dece umrle od španske groznice i drugih bolesti između dva svetska rata, a čiji su zasebni spomenici bili uništeni. Spomenik je izrađen prema idejnom projektu slikara Jove Čurčića.

Novo jevrejsko groblje je održavano, te i danas vrši aktivnu funkciju. Aškenaško groblje se nalazi u prilično zapuštenom stanju i nije više u upotrebi.

⁷⁶ Izveštaj Uprave Crkveno-školske jevrejske opštine u Beogradu za 1926—29.

Mirijam RAJNER

S u m m a r y

JEWISH CEMETERIES IN BELGRADE

The introductory part of this essay expounds the historical origin of the Jewish cemeteries and the data on the types of tombstones. The symbols on the Ashkenazic and Sephardic tombstones are also described.

By comparison of the XVII century plans of the Belgrade town and its fortress the oldest Jewish cemetery in Belgrade can be located on the bank of the Sava river; a few XVII century gravestones are still existent. There are conjectures that during XVII century the impact of the great number of Sephardim who have settled in Belgrade have caused the transferring of the Jewish quarter onto the bank of the Danube river and thus the cemetery was also moved to that part of town. The third Jewish cemetery situated in Belgrade since the beginning of the XVII century is the Palilula Jewish cemetery and its existence can be followed in continuity since the town plans from 1668 till the 30-ies of the present century. In 1820 on this cemetery was held the ceremony of genizah, i.e. the burial of the old Jewish books. The lot where the cemetery was situated was sold and the cemetery was relocated as part of the realisation of The Belgrade General Plan. On July 1. 1928 on this cemetery was ceremoniously laid the founding stone for the mausoleum which was intended as the memorial above the crypt on the old cemetery's location. Although planned the monument above the crypt was never built. The lot in the Ruzvelt street where the Sephardic cemetery is located today was bought in 1888. Right on the other side of the same street is the Ashkenazic cemetery. Some older and more important grave markers have been transferred from the old Palilula cemetery. On the new Jewish cemetery are the gravestones relevant for their ornamental decorations, shape and symbols; there are also some monuments designed by eminent sculptors like Petar Palavičini, Nandor Glid and Aleksandar Zarin. On the cemetery are also the monuments commemorating the victims of the First and Second World Wars.